

דוד ניסני

מלאכות שאינן אלא בגידולי קרקע וסוגיית "הפוצע חילזון"

- א. פתיחה
- ב. "במשכן ילפינן"
- ג. חילוק מציאותי
- ד. סוגיית "הפוצע חילזון"
- ה. שיטת הרמב"ם

א. פתיחה

אבות המלאכות הדש והמעמר טומנים בחובם ייחוד משל עצמם. הדש הוא המפריד את גרעין התבואה מקליפתו החיצונית, והמעמר הוא המקבץ את התבואה ממקום גידולה למקום אחד. על שתייהן אומר התלמוד כי אין העושה אותם בשבת חייב, אלא כשעשאו בגידולי קרקע.

כך מובאים הדברים בגמרא (שבת עג, ב) :

אמר רבא: האי מאן דכניף מלחא ממלחתא - חייב משום מעמר. אביי אמר: אין עימור אלא בגידולי קרקע.

כן הדבר אף במקור נוסף (שם עה, א) :

תנו רבנן: הצד חילזון והפוצעו - אינו חייב אלא אחת, ר' יהודה אומר: חייב שתיים... אמר רבא: מאי טעמא דרבנן? קסברי אין דישה אלא לגידולי קרקע.

ב. "במשכן ילפינן"

התוספות (עג, ב, ד"ה 'מפרק') הסבירו כלל זה :

דהא על כרחך טעמא דרבנן, משום דילפינן להו מסממנים שבמשכן.

דהיינו, כיוון שבמשכן היו נעשות מלאכות הדש והמעמר בגידולי הקרקע בלבד, לא ניתן להרחיב את האיסור אף לדברים אחרים.

יש לשאול מדוע נאמר כלל זה לגבי מלאכות הדש והמעמר בלבד? הלא ישנן שש מלאכות נוספות שנעשו במשכן בגידולי קרקע: הזורה, הבורר, הטוחן, המרקד, הלש והאופה? אף

מלאכות שאינן אלא בגידולי קרקע וסוגיית "הפוצע חילזון"

מצאנו מהן מלאכות, כלש, האופה ולדעת ראשונים אחדים אף הטוחן, עליהן מפורש בתלמוד ובראשונים שהעובר עליהן חייב אף אם עשאו שלא בגידולי קרקע?¹

קושי נוסף עולה מניית סברתו של רבא.

מחד, מסביר רבא את טעמם של רבנן, הפוטרם את פוצע החילזון - כיוון שאין דישה אלא בגידולי קרקע. אולם, מאידך, אין רבא מקבל כלל זה לגבי עימור.² אף אם נאמר כי אין רבא סובר כך, אלא מסביר את טעמם של חכמים, אולם פוסק כר' יהודה, ייצא כי נחלקו אביי ורבא במחלוקת התנאים - והעמדה כזו הינה דחוקה.

עוד הקשה בעל "נשמת אדם" (יז, יב)³ כי אף אם "במשכן ילפינו", הלא הייתה במשכן פציעת חילזון לצורך צביעת התכלת.⁴

ג. חילוק מציאותי

שמה ניתן להציע הסבר אחר.

ישנם אבות מלאכה שיש לעשותם כחלק מתהליך הכשרתם של גידולי הקרקע לשימוש, והצורך בעשיית המלאכה נובע מעצם טבעו של הדבר בגידולי קרקע. אמנם, יתכן כי יהיה צורך בביצוע המלאכה אף בדברים שאינם גידולי קרקע, אולם צורך זה הינו מקרי בלבד, ואינו מחייב המציאות לשם שימוש בדברים שאינם גידולי קרקע. כאשר נעשית המלאכה שלא לשם הכשרתם של הדברים הנעשים לשימוש גידולי קרקע - לא תיחשב המלאכה למלאכה האסורה, למרות הדימיון המוחלט למלאכה הנעשית בגידולי קרקע.

¹ עיין ברמב"ם (שבת ח, טו) וברש"י (עד, ב, ד"ה 'שבע חטאות'), וראה בשו"ת "תרומת הדשן" (נו, הובאו דבריו להלכה בשולחן ערוך אורח חיים שכא, ט) הפוסק כי אין טחינה אלא בגידולי קרקע. ראה עוד בשו"ת רבי עקיבא איגר (כ) וב"אגלי טל" (מלאכת דש, ז) המאריכים ליישב את דברי רש"י והרמב"ם עם דברי שו"ת "תרומת הדשן".

לעניות דעתי, לפי פשט הדברים, נראה שישנה מחלוקת בין ראשונים אלו, וכך כתב מהרש"ם בחידושו (שם) וכן אף בעל "מנחת חינוך" (מוסד השבת, טוחן).

לגבי מלאכת בורר קיימת מחלוקת בין האחרונים. רבי עקיבא איגר (שם) מצדד לומר כי אין ברירה אלא בגידולי קרקע. אולם, אחרונים רבים סבורים כי מלאכת ברירה קיימת אף שלא בגידולי קרקע. ראה ב"שולחן ערוך הרב" (קט, ח); שו"ת "מנחת יצחק" (שם); "אגלי טל" (מלאכת דש, ז); (בורר, כא).

² עיין בדברי ה"מגן אברהם" (שם, טו) שהקשה קושי זה, ומכוחה כתב שיש לגרוס רבה במקום רבא. ועיין בשו"ת ר' עקיבא איגר (שם) ובשו"ת "מנחת יצחק" (א, עה, ד"ה 'והנה'), שהתקשו בקושי זה.

³ עיין אף ב"יד פשוטה" (שבת ח, ז).

⁴ עיין שם, שהאריך בקושיות רבות על דברי תוספות אלו.

כך נצרכת, למשל, מלאכת העימור, כתוצאה מן הפיזור הטבעי של התבואה. ללא העימור, לא ניתן לעשות שימוש בתבואה. לגבי דברים שאינם גידולי קרקע, הפיזור הינו מקרי בלבד - בין אם אדם פיזרם ובין כאשר התפזרו מאליהם, כיוון שניתן היה להשתמש בהם אף לפני העימור.

כן הדבר אף לגבי מלאכת הדש. הצורך בדישה נובע מטבעו של הפרי להיות מוקף בקליפה, דבר שאיננו קיים במציאות של דבר שאינו גידולי קרקע.

לעומת זאת, טחינה איננה ייחודית לגידולי קרקע. הצורך בטחינה קיים במתכות ואבנים כשם שקיים הוא בגידולי קרקע, ואין הוא נובע מעצם היות הדבר גידולי קרקע, על כן תיאסר הטחינה בכל אופן.⁵ כך הוא הדבר אף לעניין לישא, ברירה, אפייה וכדומה.

לדברינו, הכלל הקובע כי אין עוברים על מלאכות מסויימות, אלא כשנעשות הן בגידולי קרקע, אינו כלל הנובע מדרכי ההיקש וההיגיון. זהו כלל הנובע מן השוני המעשי בין גידולי הקרקע לשאר הדברים. על כן, תקף כלל זה רק במלאכות ששוני זה אכן מתקיים בהן, ואין מקום לשאלה מדוע לא נאמר דין זה בכל מקום ומקום.

ראיה גדולה לדברינו ניתן להביא מסוגיית התלמוד הדנה באדם העושה חבית בשבת (שבת עד, ב). התלמוד מונה את מספר המלאכות שאדם זה עובר עליהן. בין שאר מעשיו מקלף הוא אף את קליפתו החיצונית של קנה הסוף, אולם אין הוא חייב חטאת על מעשה זה.

מקשה רש"י (שם, ד"ה 'ואי חייטיה לפומיה') מדוע אין האדם חייב בפעולה זו משום "מפשיט", ועונה:

מפשיט ליכא למימר בקנים, דאין הפשטה אלא בעור.

דהיינו, אף על פי שקיים דימיון חיצוני מוחלט בין הפשטה בעור ובקנים - אין המפשיט את הקנים חייב, שכן פעולת ההפשטה נובעת מטבעו של החי, בעל העור, ונצרכת היא כמעט תמיד על מנת להשתמש בבשר. לעומת זאת, גידולי הקרקע אינם זקוקים בדרך כלל להפשט, ועל כן אף אם באופן מקרי נעשית בהם פעולה זו - לא תיחשב היא כמלאכה האסורה.

ודאי שהסבר זה איננו נובע מן הכלל האומר "אין הפשטה אלא שלא בגידולי קרקע".

⁵ לפי דברינו יובנו היטב דברי בעל "אגלי טל" (מעמר), הטוען כי אין עימור אחר עימור, כך שאף אם החזיר אדם את העומרים שנאספו למקומם הקודם, יהיה האוספם פעם שנייה פטור. עיין בשו"ת "שבט הלוי" (א, עח, ד"ה 'ולא') שהקשה מה בין עימור ראשון לשני, וטען כי בשניהם חייב - "דפנים חדשות לגמרי בא לכאן והוא עימור חדש". לדברינו, ההבדל ברור - העימור הראשון נעשה כתוצאה מפיזור טבעי, ואילו השני כתוצאה מפיזור אנושי.

ד. סוגיית "הפוצע חילזון"

בזה ננסה להסביר סוגיה בה התקשו הראשונים.

הגמרא (עה, א) כותבת :

תנו רבנן: הצד חילזון והפוצעו - אינו חייב אלא אחת (משום צד), ר' יהודה אומר: חייב שתיים - שהיה ר' יהודה אומר: פציעה בכלל דישה. אמרו לו: אין פציעה בכלל דישה.

מסביר רבא (שם):

אמר רבא: מאי טעמא דרבנן? קסברי אין דישה אלא לגידולי קרקע.

את פעולת הפציעה מסביר רש"י (שם, ד"ה 'הפוצעו'):

דוחקו בידיו שיצא דמו.

משמע מדברי רש"י כי פעולה זו הינה בכלל דישה לר' יהודה, כדבריו בהסבר שיטת ר' יהודה (שם, ד"ה 'בכל דישה'):

שמפרק דמו הימנו, כמפרק תבואה מקשין שלה.

סוגיה זו מעוררת מספר קשיים. ראשית, ישנה קושיה לשונית בסוגיה, שכן הסברו של רבא בדברי חכמים אינו תואם את דבריהם בברייתא. מתוך דבריהם בברייתא משמע כי פעולת הפציעה אינה דומה לפעולת הדישה, אולם רבא מבאר כי הדבר נובע **מכלל הלכתי**, שמלאכת הדישה (ותולדתה - הפירוק) מתייחסת רק לגידולי קרקע.

אולם, הבעיה המרכזית בסוגיה הינה סתירה העולה מסוגיה נוספת בהמשך המסכת (צה, ב), שם נכתב כי "חולב חייב משום מפרק" (ומפרק הינו תולדת דש - כפירושו של רש"י וראשונים נוספים). הלא אם אין דישה אלא בגידולי קרקע - כיצד החולב פרה חייב משום מפרק, שהינו תולדת הדש?

התוספות (עג, ב, ד"ה 'מפרק') מציעים שני תירוצים:⁶

א. חילזון הוא דג (דיונון) הניזון מצמחי היס, ועל כן אין הוא נחשב לגידולי קרקע. לעומת זאת, הפרה, הניזונית מן הקרקע, נחשבת כגידולי קרקע.

התוספות דוחים תירוץ זה, על פי סברתם:

משום דילפינן להו מסממנין שבמשכן, דאין דישה אלא בגידולי קרקע, דלגבי דבר הגדל ממש מן הקרקע - לא חשיבא בהמה גידולי קרקע.

ב. הגמרא (צה, א) הינה לפי שיטת ר' יהודה, והלכה כמותו.

⁶ עיין אף ברשב"א (שבת צה, א) ובריטב"א (שם).

ה. שיטת הרמב"ם

הרמב"ם (שבת ח, ז) פוסק:

הדש כגורגרת - חייב, ואין דישה אלא בגידולי קרקע, והמפרק הרי הוא תולדת הדש. החולב את הבהמה - חייב משום מפרק, וכן החובל בחי שיש לו עור - חייב משום מפרק.

מוכח לפנינו, כי הרמב"ם פוסק כחכמים, ואף על פי כן מחייב הוא על מלאכת מפרק אף כשזו נעשית בבעלי חיים. ה"מגיד משנה" מתרץ שהרמב"ם סובר כי אף בעלי חיים נחשבים בכלל גידולי קרקע. בדרך זו הלכו רבים ממפרשי הרמב"ם, אחרונים כראשונים.

לעניות דעתי, קשה לקבל דברים אלו, מתוך מספר קשיים העולים מהסבר זה:

א. תמוה לומר שפרה נחשבת לגידולי קרקע.

ב. אין זו דרכו של הרמב"ם לכתוב כלל ולאחריו כעין סתירה, מבלי לפרש את דבריו.

ג. סברת התוספות לחלק בין החילזון הניזון מן הים, שאיננו גידולי קרקע, ובין בהמה הנחשבת לגידולי קרקע, מבוססת על שיטתם שחילזון זה הינו דג. אולם לשיטת הרמב"ם, זהו שבלול⁷ שניזון אף הוא מן הקרקע.

בשו"ת "ברכת אברהם" (יה) מסביר ר' אברהם, בנו של הרמב"ם, את דברי הרמב"ם האלו באופן שונה. לדעתו, אין אמנם דישה אלא בגידולי קרקע, אולם תולדות מלאכת הדישה (ובניהם אף המפרק) - יכולות שתהיינה אף בגידולי קרקע.

שאר המפרשים מיאנו לקבל תירוץ זה, שכן "טעמא דרבנן דילפינן להו מסממנים שבמשכך", ואם כן, כיצד יתכן שכלל הלכתי יהיה נכון לגבי המקור ולא יהיה נכון לגבי הנלמד ממנו? ודאי שתולדות מלאכת הדישה אינן יכולות להיות חמורות מן המלאכה עצמה!⁸

קושי נוסף שישנו בדברי ר' אברהם הינו, שעל פי דבריו, אין כלל מקום לדברי הגמרא הפוטרת פציעת חילזון משום שאינו גידולי קרקע - שהלא בסוגיה ההיא האיסור הינו משום מפרק - תולדת מלאכת הדישה.

⁷ ראה בפירוש המשניות לרמב"ם (כלים יב, א). כיום נוטים לזהותו עם החילזון ארגמון, כהה הקוצים. ראה אף במאמרו של שאול יונתן וינגרט - "בין תכלת ללבן" (תחומין' כא, ה'תשס"א, עמודים 486-507).

⁸ ראה בהסבר "יד פשוטה" (שם), המסביר לפי דרכו את רבי אברהם, אולם אנו צעדנו בדרך שונה.

ר' עקיבא איגר (שבת עה) מוסיף להקשות על הרמב"ם קושיה חזקה (הקשה לפי שני ההסברים לעיל).

דעת הרמב"ם (שם) הינה כי רק החובל בחי שיש לו עור - חייב משום מפרק. בהמשך ההלכות (שם ט) מונה הרמב"ם את שמונת השרצים האמורים בתורה, להם בלבד ישנו עור, והחילזון איננו מנוי עמהם.

על פי דברים אלו מקשה ר' עקיבא איגר, כיצד נחלקו ר' יהודה ורבנן בשאלה האם הפוצע החילזון חייב משום מפרק, הלא אף אם ישנה דישה אף שלא בגידולי קרקע - פטור האדם הפוצע כיוון שאין עור לחילזון, ואיך יחייב בזאת ר' יהודה?

נראה לי, כי ניתן ליישב את דברי הרמב"ם על פי שיטת רבי אברהם, אם נסביר את מעשה פציעת החילזון באופן שונה לגמרי מן המקובל. כבר ציינו כי לדעת הרמב"ם, חילזון זה הינו שבלול.⁹ לחילזון ישנה קונכיה שיש לשוברה בכדי להוציאו ממנה - על מנת להפיק ממנו את צבע התכלת.

על פי הסברנו, תתפרש פציעת החילזון לא כהוצאת דמו, אלא כפתיחת הקונכיה והוצאת השבלול מתוכה. פעולה זו דומה בתכלית הדימיון לשבירת הקליפה של התבואה והוצאת הגרגיר ממנה. לדברינו, פציעת החילזון הינה מלאכת הדישה בעצמה, ולא תולדה שלה, מלאכת הדישה הנעשית בבעלי חיים ולא בגידולי הקרקע.

לעיל חידשנו כי הקביעה שאין דישה אלא בגידולי קרקע נגזרת מכח המציאות - מן השוני בין בעלי החיים לגידולי הקרקע, באשר לצורך לפצחם על מנת להגיע אל המבוקש, ולא מכלל הלכתי גרידא. אשר על כן, מקום בו תראה המציאות על קירבה בין בעלי החיים לגידולי הקרקע, כמלאכת הפירוק, השייכת בשניהם, כגון סחיטת ענבים וזיתים בגידולי קרקע וחבלה בבעלי חיים - לא יהיה איסור זה מוגבל לגידולי הקרקע בלבד.

על כן, מכיוון שהפטור לדישה במה שאיננו גידולי קרקע לא נקבע על סמך כלל הלכתי, אלא כתוצאה משוני מעשי - יכול הפטור להיות תקף לגבי האב ולא לגבי תולדות, בהן לא מתקיים השוני.

על פי דברינו, מדויקת אף לשון התלמוד המשתמש במונח "פציעה", המורה בדרך כלל על חילוק הדבר לשניים, כדין המשנה באגוזים שנתפצעו (שבת יז, א). וכן בדברי הגמרא במסכת שבת (קכב, ב): "קורנס של אגוזין - לפצע בו את האגוזין", (פצע - פצח, כשהאותיות ח - ע מתחלפות). לעומת זאת, לגבי פגיעה בבעלי חיים והוצאת דמם - המונח המקובל הינו "חבלה".¹⁰

⁹ ראה לעיל הערה 7.

¹⁰ כבר עמד על ראייה זו האדמו"ר מרוזין, ועל פיה החליט כי לחילזון זה ישנה קונכיה.